

ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКВІПРИЙМЕННИКІВ¹ СОЦІАТИВНОСТІ – ПРИЧИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У доповіді визначено кількісний і якісний склад прийменникової мікрогрупи соціативності – причини; проаналізовано семантичні відтінки еквіпрійменників, які виражають соціативну причину; виявлено особливості їхнього функціонування в українській мові.

Ключові слова: соціативність, соціативні прийменники, еквіпрійменники, функціонування прийменників, центральні й периферійні одиниці.

Соціативність – це співучасть в одній справі кількох осіб, що характеризується множинністю учасників дії, їхньою відносною рівноправністю і належністю або до суб'єктів, або до об'єктів спільної дії. У групі слов'янських мов соціативні (сумісні) відношення передаються прийменниково-відмінковими формами. Значення сумісності в класифікаціях прийменників диференціюють Г. Балабан, О. Бугаков, В. Виноградов, І. Вихованець, А. Загнітко, А. Колодяжний, К. Прусакова [1, с. 208-209; 3, с. 132; 5; 6, с. 174-176; 7, с. 124; 8, с. 122; 10]. Проте на сьогодні, окрім наших наукових розвідок, немає системних досліджень соціативності як мовного явища: не визначено повний склад соціативних прийменникових одиниць; не виконано остаточну диференціацію таких прийменників; не виявлено особливості їхнього функціонування.

Найбільш повну характеристику соціативних прийменників (як власне-прійменників, так і їхніх функційних еквівалентів) надає Г. Балабан [1, с. 134-158], але серед кваліфікованих нею мікрогруп значення соціативності – причини не зафіксовано.

За нашими спостереженнями, в українській мові функціонує група еквіпрійменників, які вказують на соціативний відтінок причинових відношень, напр. *велінням, за бажанням, за компанію з, за розпорядженням, на запрошення* тощо. **Мета** нашої роботи – проаналізувати особливості вираження соціативної семантики та функціонування еквіпрійменників мікрогрупи соціативності – причини. Досягнення мети передбачає розв'язання певних **завдань**: 1) окреслити місце мікрогрупи соціативності – причини в підгрупі соціативних прийменників української мови; 2) визначити кількісний і якісний склад соціативно-причинових прийменників; 3) розмежувати центральні й периферійні еквіпрійменники за семантичним критерієм; 4) охарактеризувати функціонування типових прийменникових одиниць мікрогрупи соціативності – причини.

---

¹ Назву „еквіпрійменник” ми вводимо на позначення функційних еквівалентів прийменника: перша частина *екві-* відповідає поняттям „рівнозначність”, „рівноцінність”.

Із погляду системності мови та з урахуванням принципів польової структури [2] в межах підгрупи соціативних прийменників виявляємо центр (мікрогрупа власне-соціативності), периферію (мікрогрупи соціативності – неподільного зв'язку; паралельного зв'язку; протиставного та зіставного зв'язку; соціативності – керівництва, заступництва, контролювання) й далеку периферію (мікрогрупи внутрішньої локалізації; соціативності – способу дії; соціативності – причини), а в кожній мікрогрупі диференціюємо центральні та периферійні одиниці.

У зоні далекої периферії розташовані мікрогрупи прийменників, що характеризуються синкретичністю значень. Еквіпрійменники соціативності – причини передають особливий тип соціативних відношень – вони вказують на суб'єктивну причину дії. Така дія відбувається на основі волі, ініціативи, наказу суб'єкта, названого словом у постпозиції, – саме в цьому виявляється роль другого діяча. Сполуки на позначення таких відношень поєднуються переважно з родовим відмінком (окрім *за компанію з*, який вимагає орудного): *велінням* + Р. в., *волею (за волею)* + Р. в., *з волі* + Р. в., *з примусу* + Р. в., *з примхи* + Р. в., *за бажанням (з бажання, на бажання)* + Р. в., *за велінням (з веління, по велінню)* + Р. в., *за дорученням (з доручення)* + Р. в., *за закликом* + Р. в., *за ініціативою (з ініціативи, за ініціативи)* + Р. в., *за клопотанням* + Р. в., *за командою (за командами, по команді)* + Р. в., *за компанію з* + О. в., *за наказом (за наказами, з наказу)* + Р. в., *за поданням (з подання)* + Р. в., *за подачею (з подачі)* + Р. в., *за покликом* + Р. в., *за постановою* + Р. в., *за почином (з почину)* + Р. в., *за приписом (з припису)* + Р. в., *за пропозицією (за пропозиціями, на пропозицію)* + Р. в., *за розпорядженням (з розпорядження)* + Р. в., *за уповноваженням (з уповноваження)* + Р. в., *на вимогу (за вимогою)* + Р. в., *на запрошення* + Р. в., *на прохання* + Р. в.

Усі одиниці зараховуємо до еквіпрійменників, зважаючи на нестабільність компонентів і варіативність форм, збереження лексичної виразності первинних повнозначних слів, нерегулярне вживання в прийменниковій функції, можливість уведення до складу узгодженого означення (*за власним бажанням, за чіткими командами, за твоєю подачею* тощо).

Велика кількість варіантів зумовлена ненормативним творенням еквіпрійменників за допомогою компонента *з* у препозиції. Нормативність такої твірної моделі при вираженні відношень соціативної причини констатуємо лише за сполуками *з волі, з примусу, з примхи*. Інші еквіпрійменники, утворені за цією моделлю, функціонують або як розмовні, або як застарілі форми. Нормативними виразниками причинового відтінку соціативності вважаємо еквіпрійменники, утворені за допомогою первинного компонента *за* в препозиції до генетичного повнозначного слова. Цю думку підтримують Г. Балабан [1, с. 111], Н. Куц [9, с. 151], а також автори Словника українських прийменників [11, с. 111, 113, 114, 116], фіксуючи нормативні форми *за наказом, за велінням, за дорученням, за почином, за приписом, на вимогу*.

За всіма еквіпрійменниками мікрогрупи соціативності – причини фіксуємо такі ознаки соціативних відношень: значення сумісності (побудованої на ієрархії діячів), множинність учасників дії, крайній ступінь відносної рівноправності. Напр.: *Він навідав рабів, вони були там, де ї належало їм бути, на чорній половині атріуму, яка також з бажання господаря замикалася важкою, з перекрученого заліза засувкою* (Ю. Мушкетик); *Незабаром за ініціативою комсомольського осередку та комнезаму у великому будинку поміщика Пугачовського... відкрили сільбуд* (І. Плахтін); *У 1866 р. царським указом Селецького за поданням Київського губернатора призначили предводителем дворянства Київської губернії* (В. Тимошенко); *Неповних три витки зробив корабель за командами бази* (В. Бережний).

Мовознавці зараховують такі сполуки переважно до окремої мікрогрупи причинових приєменників [1; 4; 9; 12]. Зокрема, конструкцію *за + О. в.* Н. Бурдаківська вважає виразником спонукальної причини, „стимулятором” розвитку дії [4, с. 9]. На думку Г. Балабан, новотвори *на вимогу, за наказом, за велінням, велінням, з вини, з волі, волею, за дорученням, за приписом, з примхи* спеціалізуються на вираженні імперативної причини. Їхня характерна ознака – підкреслення чийогось впливу, який і спричиняє дію, причому такі одиниці здебільшого виражають і семантику відповідності [1, с. 111]. За нашими спостереженнями, значення відповідності генетично споріднене з соціативними відношеннями.

Еквіпрійменники досліджуваної мікрогрупи чітко поділяються на два типи: такі, що позначають імператив, і ті, що вказують на „м’яке” спонукання до дії – бажання, клопотання, ініціативу. Сполуки першого типу кваліфікуємо як центральні: *велінням, з примусу, за велінням (з веління, по велінню), за дорученням (з доручення), за командою (за командами, по команді), за наказом (за наказами, з наказу), за постановою, за приписом (з припису), за розпорядженням (з розпорядження), на вимогу (за вимогою)*.

Стрижневим є еквіпрійменник *за наказом (за наказами, з наказу)*. У наукових розвідках подано переважно одну форму – *за наказом* – як виразник причинових відношень [1, с. 112; 9, с. 151; 11, с. 113; 12, с. 119]. Наголошуємо на значенні **співучасті** в дії через наказ суб’єкта, названого в постпозиції – це ознака соціативних відношень. Також фіксуємо зрідка вживану форму *за наказами* й ненормативну (заст.) *з наказу*: *...за наказами Ніни Борисівни він [комірник Рижов] виконував езекуції над нами, дітьми* (Ю. Мушкетик); – *Елегії, за які його [Овідія] заслано і які з наказу Августа вилучено з бібліотек, написано десять років тому* (Ю. Мушкетик).

Синонімічними один одному й попередньому виступають еквіпрійменники *за командою (за командами, по команді), за постановою, за приписом (з припису), за розпорядженням (з розпорядження)*, що вказують на категоричність вимоги, наказу. Відтворюються вони переважно в офіційно-ділових, наукових, інколи – у публіцистичних текстах: *В. від р. [відсторонення від роботи] може провадитися тільки за постановою компетентного органу...* (Короткий юридичний словник); *Перевірка діяльності суб’єктів господарювання в галузі охорони здійснюється уповноваженими працівниками*

органів внутрішніх справ за **приписом** заступника керівника ГУМВС... (Л. Хмельницька); *Надурочні роботи* – роботи, що виконуються понад встановлену тривалість робочого дня за **розпорядженням** адміністрації (Короткий юридичний словник).

Менше обмежений у функціонуванні еквіпрійменник за дорученням (з доручення), який, окрім офіційно-ділового, наукового й публіцистичного стилів української мови, трапляється також у художньому: *За дорученням* краєвого провуду я маю честь створити оонівську трійку тут, у рідному селі (Є. Куртяк).

Функційно тотожні еквіпрійменники *велінням*, *за велінням* (з *веління*, по *велінню*) трапляються в усіх стилях сучасної української мови, але характеризуються спорадичним уживанням, відтінком урочистості, а також – на протигагу іншим центральним одиницям – здатністю поєднуватись із абстрактними назвами: *Не з „божого воли”, а велінням* дерзновенного розуму людська нога ось-ось ступить на незайману поверхню Місяця... (М. Дашкієв); *Такі приходять на цю трудну будову не заради сормака, не за довгим карбованцем, а за велінням* серця, заради перетворення степу і, напевне, самої людини (Л. Вишневецький).

Сполуки, які вказують на спонукання до дії у формі бажання, виявлення ініціативи, надання певних пропозицій або повноважень, зараховуємо до периферії мікрогрупи соціативності – причини: *волею* (за *волею*), *з воли*, *з примхи*, *за бажанням* (з *бажання*, *на бажання*), *за закликом*, *за ініціативою* (з *ініціативи*, *за ініціативи*), *за клопотанням*, *за компанію* з, *за поданням* (з *подання*), *за подачею* (з *подачі*), *за покликом*, *за почином* (з *почину*), *за пропозицією* (за *пропозиціями*, *на пропозицію*), *за уповноваженням* (з *уповноваження*), *на запрошення*, *на прохання*.

Близькими до позначення імперативу є еквіпрійменники *волею* (за *волею*), *з воли*, оскільки „вимога, наказ” виступає семантичним відтінком лексичного значення генетичного іменника *воля*. Також, контекстуально, ці еквіпрійменники вказують на відношення, семантично споріднені з іншим значенням іменника *воля* – „влада; дозвіл, згода, рішення”. Напр.: ... *далекий від життя чоловік, глухий до мови великого народу, між який його вкинуто волею константинопольського патріарха, а чи й самого імператора, – хіба міг він збагнути звивистість шляхів державної мудрості?* (П. Загребельний).

Два зрідка вживаних варіанти має еквіпрійменник *за бажанням*: *з бажання*, *на бажання*. Перший із них є ненормативним, властивим переважно розмовному стилю. Сполука *на бажання* в сучасній українській мові виступає мовним кліше в офіційно-ділових текстах: *На бажання* платника розрахункова відомість може подаватися в електронному вигляді у порядку, визначеному законодавством (Постанова Правління Національного банку). Форма *за бажанням* утворена за продуктивною словотвірною моделлю соціативних еквіпрійменників, зокрема мікрогрупи причини, пор.: *за велінням*, *за дорученням*, *за поданням*, *за уповноваженням* тощо, – тому вважаємо її нормативною.

Певну семантичну подібність відзначаємо за еквіпрійменниками *за закликом, за покликом*. Відмінність між ними полягає в здатності поєднуватись із назвами осіб або груп осіб, організацій: цю здатність має лише перша сполука, тоді як друга характеризується поєднанням виключно з іменниками *серце, душа, доля, кохання, перо* та под. Напр.: *За закликом міського ревкому залізничники, металурги, шахтарі й докери порту застрайкували* (І. Плахтін); *Усі мої роботи... виконувались не на чийсь замовлення, а виключно за покликом душі та серця*... (Інтернет-газета „Кримська світлиця”).

На семантичні відношення соціативності як причини вказує також еквіпрійменник *за компанію з*. В українській мові цю сполуку мовознавці вважають еквіпрійменником: Н. Куц – із причиново-наслідковим значенням [9, с. 153], автори Словника українських применників – із причиновим [11, с. 112]. Синонімом до цієї сполуки виступає власне-соціативний применник *разом з*, проте структурний елемент *компанія* не втратив образності, тому вживання еквіпрійменника *за компанію з* надає будь-якому тексту відтінку невимушеності, розмовності: *Парламент вирішив відстрочити складання присяги членами ВРЮ за компанію з Волковим* (Інтернет-видання „Закон і Бізнес”).

Ненормативним (розм.) еквіпрійменником вважаємо новотвір *за подачею* (з *подачі*), який функціонує переважно в розмовному стилі сучасної української мови, але зрідка трапляється в публіцистичних текстах, розрахованих на певне коло читачів: *Поки вожді БЮТ займалися внутріпартійними розборками, Київрада з подачі мера обрала секретарем молодого Олесь Довгого...* (Д. Чобіт).

Сполуки *на прохання, на запрошення* дослідниками прийменникової системи української мови досі не зафіксовані. Ми вважаємо, що ці одиниці знаходяться на шляху до препозиціоналізації: лексичне значення повнозначних слів-компонентів ще досить виразне, уживання в прийменниковій позиції нерегулярне, функціонування обмежене публіцистичним і офіційно-діловим стилями: *Візит Президента України Віктора Ющенка до Великобританії, який відбувся на запрошення британського уряду, свідчить про тісну дружбу між двома країнами...* (Офіційне інтернет-представництво Президента України).

Зауважимо, що еквіпрійменники *за ініціативою* (з *ініціативи, за ініціативи*), *за клопотанням, за компанію з, за поданням* (з *подання*), *за подачею* (з *подачі*), *за почином* (з *почину*), *за пропозицією* (за *пропозиціями, на пропозицію*), *за уповноваженням* (з *уповноваження*), *на прохання, на запрошення* поєднуються з назвами осіб, груп осіб, установ та організацій: *Строковий трудовий договір підлягає розірванню достроково з ініціативи робітника у випадках, передбачених законодавством* (Короткий юридичний словник); *Суд може призначити або замінити законного представника за клопотанням малолітньої або неповнолітньої особи, якщо це відповідає її інтересам* (Закон України).

На відміну від цих сполук, еквіпрійменники *волею, з волі, з примхи, за бажанням* (з *бажання, на бажання*), *за закликом* можуть сполучатися з абстрактними назвами або назвами предметів, тим самим уособлюючи їх, напр.:

Волею історичних обставин склалося так, що в цензурному відношенні Україна... була в значно гіршому становищі, ніж, скажімо, Польща чи Фінляндія (В. Русанівський); **Хто за закликом серця, хто за закликом гаманця:** офіціанти стають художниками, художники – фермерами, вчителі – підприємцями... (Інтернет-портал „Труд”).

Таким чином, на соціативну причину вказують 26 еквіпрійменників: 10 центральних і 16 периферійних. Ненормативними виступають варіативні форми: з бажання, з веління, з доручення, з ініціативи, з подання, з подачі, з почину, з припису, з уповноваження, з розпорядження (розм.), з наказу (заст.), по велінню, по команді (кальк.). Соціативно-причинові еквіпрійменники за ініціативою (за ініціативи), за постановою, за приписом, за розпорядженням, на вимогу (за вимогою), на запрошення, на прохання активно вживаються в офіційно-діловому й публіцистичному стилях сучасної української мови, як і (рідше) ненормативні за творенням варіанти з ініціативи, з припису, з розпорядження, хоча стилістично марковані форми цієї мікрогрупи відтворюються переважно в розмовному стилі; сполуки на бажання, за клопотанням виступають мовними кліше в офіційно-ділових текстах; одиниці велінням, за велінням (з веління, по велінню) характеризуються семантикою урочистості.

Усі еквіпрійменники соціативності – причини поєднують семантику сумісності з імперативним відтінком причинового значення. Саме синкретичність виявлення соціативної семантики дає підстави для зарахування цієї мікрогрупи до далекої периферії приєднаної підгрупи соціативності.

1. Балабан Г. С. Динамічні процеси в прийменниковій системі сучасної української літературної мови : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Г. С. Балабан ; НАН України ; Інститут української мови. – К., 2007. – 283 с.+ 63 с. (дод.) – Дві кн. одиниці. – Бібліогр. : с. 218-283.

2. Бондарко А. В. Полевые структуры в системе функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры / Ахапкина Я. Э., Бондарко А. В., Воейкова М. Д. и др. ; РАН ; Ин-т лингвистич. исследований / А. В. Бондарко (отв.ред.), С.А. Шубик (отв.ред.). – СПб. : Наука, 2005. – С. 12-28.

3. Бугаков О. В. Функціонування прийменників в українському тексті: морфологічний та семантико-синтаксичний аспекти : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. В. Бугаков ; НАН України ; Український мовно-інформаційний фонд. – К., 2006. – 233 с. – Бібліогр.: с. 164-186.

4. Бурдаківська Н. М. Вираження відношення причини у структурі простого речення у сучасній українській мові : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.02 / Н. М. Бурдаківська ; КДП ім. О.М. Горького. – Київ, 1990. – 163 с.

5. Виноградов В. В. Русский язык : (Грамматическое учение о слове) : [Учеб. пособие для вузов по спец. „Рус. яз. и лит.”] / В. В. Виноградов. – 3-е изд., испр. – М. : Высш. шк., 1986. – С. 561-564.

6. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець ; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.

7. Загнітко А. П. Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Редкол.: А. П. Загнітко (наук. ред.) та ін. ; Донец. держ. ун-т. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – 2007. – С. 120-131.

8. Колодяжний А. С. Прийменник : [матеріали до лекції з курсу сучасної української літературної мови] / А. С. Колодяжний – Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1960. – 165 с.

9. Куш Н. В. Прийменникова еквівалентність в українській граматиці: структура, семантика, функції : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. В. Куш Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2009. – 414 с. – Бібліогр.: с. 371-414.

10. Пруссакова Е. М. Система производных предлогов современного русского языка : дис. ...канд. филол. наук : 10.02.01 / Е. М. Пруссакова ; Кыргызский нац. ун-т им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2002. – С. 115-119.

11. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова : [1705 прийменників] / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар та ін. – Донецьк : БАО, 2007. – 415 с.

12. Щукіна І. А. Прийменники причинової семантики : структура і функції / І. А. Щукіна // Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських прийменників та їхніх еквівалентів : [монографія] / [А. П. Загнітко, К. М. Виноградова, І. Г. Данилюк та ін.] ; Дон. нац. ун-т. – Донецьк : Вебер (Донецька філія), 2009. – С. 107-134.

Левакіна Татяна

Функционально-семантические особенности эквивалентности социативности – причины в украинском языке

В докладе определен количественный и качественный состав предложной микрогруппы социативности – причины; проанализированы семантические оттенки эквивалентности, которые выражают социативную причину; выявлены особенности их функционирования в украинском языке.

Ключевые слова: социативность, социативные предлоги, эквивалентности, функционирование предлогов, центральные и периферийные единицы.

Levakina Tetyana

Functional and semantic features of equiprepositions of Sociative – Reasons in Ukrainian language

In a lecture quantitative and high-quality composition of prepositional Sociative – Reasons microgroups is defined; the semantic tints of equiprepositions, which express sociative reason are analysed; Their functional features are discovered in Ukrainian language.

Key words: Sociative, prepositions of sociative, equiprepositions, functioning of prepositions, central and peripheral units.